

Д.13 Зоонимдік фразеологизмдер

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
түркітану және тіл теориясы
кафедрасы профессоры
ф.ғ.д.Авакова Раушангул Амирдинқызы

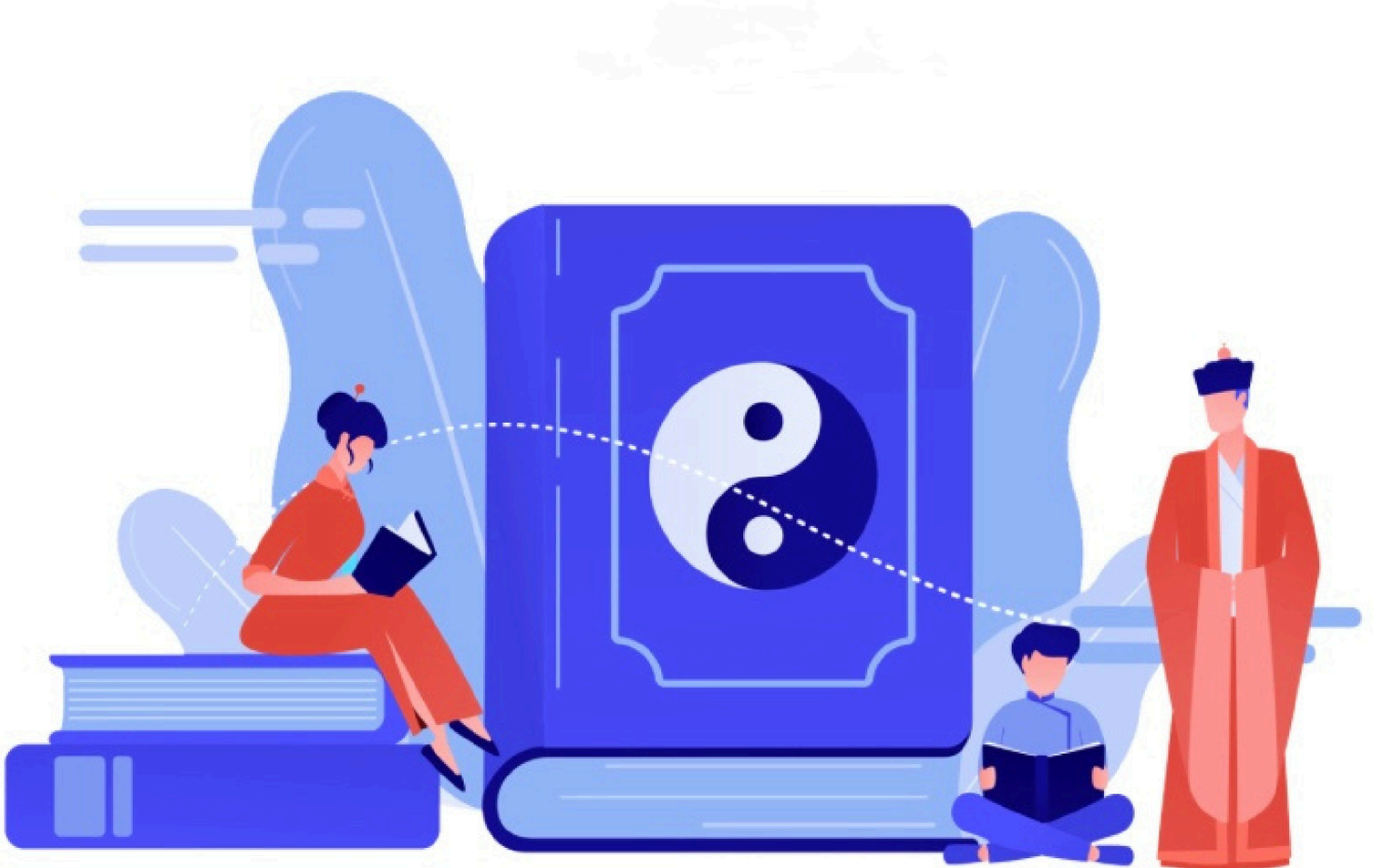

Жоспар

1. Дәрістің мақсаты мен оқу нәтижелері.
2. Жануарлар культі, миф және фраземалар.
3. Фраземалардың бейнелі-реңктік негізі.
4. Төрт түлікке қатысты фраземалардың топтары.
5. Төрт түліктің иелері және «Қазығұрт» аңызы.
6. Түйе малына қатысты фраземалар.
7. Жылқы малына қатысты фраземалар.
8. Сиыр, қой, ешкі және басқа жануарлар.
9. Өзін-өзі тексеру сұрақтары.
10. **Қорытынды.**
11. Пайдаланылған әдебиеттер.

Дәрістің мақсаты мен оқу нәтижелері

Дәрістің мақсаты

Жануарлар әлемімен байланысты туған зоонимдік фразеологизмдердің мифологиялық төркінін, бейнелі-реңктік негізін және олардың қазақ халқының мал шаруашылығымен, тұрмыс-салтымен, дүниетанымымен байланысын ашып көрсету.

Оқу нәтижелері

- зоонимдік фраземалардың пайда болуындағы экстралингвистикалық факторларды түсіндіреді;
- төрт түлікке қатысты фраземаларды мағыналық топтарға жіктейді;
- табу мен эвфемизмге негізделген тіркестерді (ит-құс, қарға тамырлы) талдай алады.

Фраземалар – ұлттық тілдің архаикалық формасы, ал мифологиялық фраземалар – фразеологияның ең көне түрі.

Жануарлар культі, миф және фраземалар

Миф – ертедегі адамдардың не жайлы ойлағаны, неге сенгені, әр нәрсені белгілі бір сезіммен қабылдауының бірден-бір көрінісі. Ол адамзаттың алғашқы қауымында, әлем заңдылықтарын танудың балаң кезеңінде пайда болған.

Жануарлар культі – адамзат шығармашылығының ең көне көрінісі, адам мен табиғат арасындағы алғашқы шекара (В.А. Маслова).

Культтік фраземалар мағынасының мифологиялық төркініне зер салу тіл тарихының қатпарларына үңілуге мүмкіндік береді.

Қазақ мифологиясы ауыз әдебиеті, шежіре, ертегі, мақал-мәтел мен фразеологизмдердің астарында жасырынып жатыр (С. Қондыбаев).

Анимализм – тілдік және мәдени стереотиптер мен поэтикалық бейнелердің ұғымдық көрінісінің жалғасы.

Фраземалардың бейнелі-реңктік негізі

Бейнелі-реңктік негіз – халықтың әлеуметтік-экономикалық өмірін, рухани және материалдық мәдениетін, тұрмыс-салтын, діни-мифологиялық наным-сенімдерін білдіретін факторлар. Фраземалардың жасалуына экстралингвистикалық факторлар ықпал етеді:

01

Сібір түркілері

Бұғышаруашылығы мен тайгадағы аңшылық кәсібі бейнеленеді.

02

Орта Азия халықтары

Мақташаруашылығының ерекшеліктері көрініс табады.

03

Поволжье халықтары

Балықаулау кәсібінің ерекшеліктері сақталған.

04

Қазақ халқы

Малшаруашылығы,төрт түлікті өсіру мен пайдалану тәжірибесі көрінеді.

Төрт түлік фраземаларының мағыналық топтары

Топ	Сипаттамасы	Мысалдар
Түр-түс пен пішін	Түр-түсі мен пішінін адамға салыстыру	қойдан қоңыр, жылқыдан торы, нар атандай
Уақыт пен қашықтық өлшемі	Халықтық қарапайым өлшем ретінде туған	қой өрісіндей жер, ат шаптырым жер, бие сауымдай уақыт
Адам мінезі мен іс-әрекеті	Мінез бен қарым-қатынасты бейнелі салыстыру	қой аузынан шөп алмайтын, тойған қозыдай томпию
Көшпелі өмір мен малға қатынас	Малдың мән-маңызын көрсету	төрт түлігі сай, мал құлағы саңырау, ауызыңа май, астыңа тай
Түркі тілдеріне ортақ	Бір тектен тарағанын көрсетеді	ат жалын тартып міну (қаз.) – ат жолын тартып минү (қырғ.)

Төрт түліктің иелері

«Қазығұрт тауы» аңыз-жыры бойынша топан судан Нұқ кемесінде аман қалған әр түліктің өз жаратушы иесі бар деп сенген.

01 **Қамбар ата**
Жылқының иесі, пірі – жылқышы ата.

02 **Шопан ата**
Қойдың иесі; Нұқ кемесіндегі екі қозыдан шыққан.

03 **Ойсыл қара**
Түйенің иесі, түйе түлігінің пірі.

04 **Зеңгі баба**
Сиырдың, мүйізді ірі қараның иесі, пірі.

05 **Сексек ата**
Ешкінің иесі; ешкі – «Сексек ата баласы».

Түйе малына қатысты фраземалар

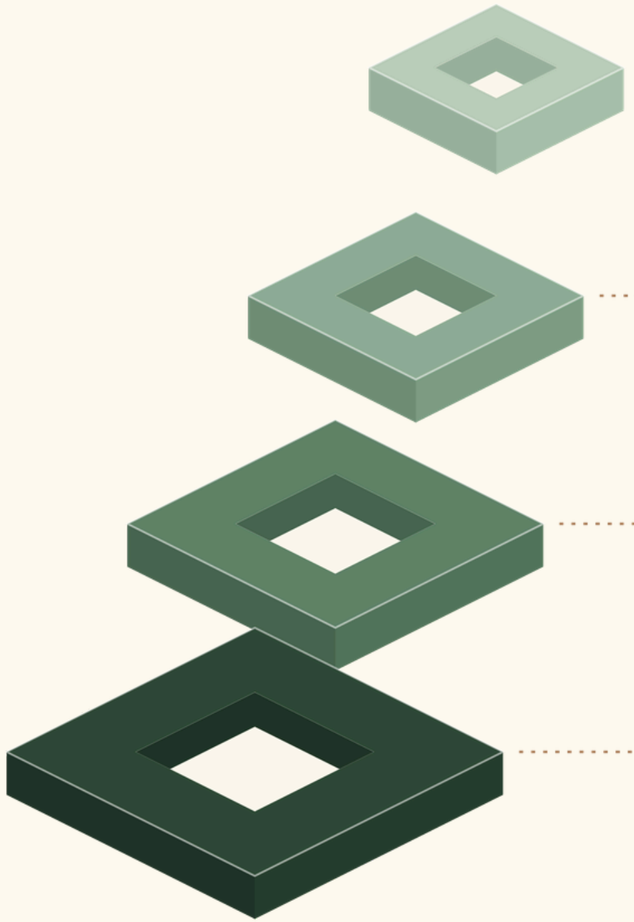

01

Түйенің түрлері

атан,інген,бота,бура, нар: нар атандай, мұрнын тескен тайлақтай, бота тірсек

02

Қимыл-әрекет атаулары

ботадай боздау,ботасыөлгентүйедей боздау, жараған бурадай күркіреу

03

Күш пен сұлулық бейнесі

наржолындажүккқалмас,атанжілік жігіт, бота көз ару

04

Киелі ақ түйе

ақтүйенің қарны жарылды – сирек, таң қаларлық іс; ердің құны, нардың пұлы

Жылқы малына қатысты фраземалар

Дене бітімін суреттеу

Жүйрік аттың бітімі әдемі теңеулерге айналған.

- қой мойын, қоян жақ, теке мұрын
- жұмыр тұяқ, бота тірсек (Абай)

Жылқыдағы құбылыстар

Жылқының жүріс-тұрысы мен күйін білдіреді.

- үйірге түсу, құлағын біздей қадау
- шаңына ілестірмеу, бәйге бермес

Адам мен жылқы қатынасы

Ел қорғау, жорық және салт-дәстүрмен байланысты.

- ат салысу, аттан салу, ат басын тіреу
- ат мінгізіп, шапан жабу

Сиыр, қой, ешкі және басқа жануарлар

Жануар	Бейнелі мағынасы	Фраземалар
Сиыр	Теріс мінез, ынтымақсыздық, жанжал	сиыр мінез, сиыр бүйректеніп, мүйіздескен сиырдай, өгіздей өкірді
Қой	Жуастық, момындық, бейбіт өмір символы	қой аузынан шөп алмайтын, қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған, егіз қозыдай
Ешкі	«Сексек ата баласы»; серке – қойдың басшысы	лақтай секіру, ешкінің асығындай, көсем серке, серкесіз қой болмайды
Ит-құс	Қасқыр атын атамау – табу мен эвфемизм	ит-құс, қара құлақ, ұлыма; аузынан ақ ит кіріп, көк ит шығу
Қарға	Киелі құс, туыстық пен еркелету бейнесі	қарға тамырлы, қарға адым жер, қарғам-ау
Басқа жануарлар	Мінез-құлық пен іс-әрекеттің бейнесі	тасбақа жүріс, түлкі бұлаңға салу, мысық тілеу, кенедей қадалу

Өзін-өзі тексеру сұрақтары

01 Жануарлар культі мен миф зоонимдік фраземалардың пайда болуына қалай әсер етті?

02 Фраземалардың бейнелі-реңктік негізін қандай факторлар құрайды?

03 Төрт түлікке қатысты фраземалар қандай мағыналық топтарға бөлінеді?

04 «Қазығұрт тауы» аңызы бойынша төрт түліктің иелерін атаңыз.

05 Түйе мен жылқыға қатысты фраземалардың ерекшелігі неде?

06 «Ит-құс», «қарға тамырлы» тіркестерінің шығу төркінін түсіндіріңіз.

Қорытынды

Зоонимдік фразеологизмдер – қазақ халқының мал шаруашылығына негізделген көшпелі тұрмысы мен мифологиялық дүниетанымының тілдегі айнасы. Төрт түлік пен ит-құс, қарға сияқты жануар атауларымен жасалған фраземалар адамның мінезін, көңіл-күйін, қарым-қатынасын бейнелі түрде береді, уақыт пен қашықтықты өлшеудің халықтық тәсілдерін сақтайды. Оларды танымдық тұрғыдан талдау ұлттық мәдениеттің табиғаты мен бітім-болмысын ашуға мүмкіндік береді.

Мифтік төркін
Жануарлар культі

Төрт түлік
Мал шаруашылығы тәжірибесі

Табу мен эвфемизм
Ит-құс, қарға тамырлы

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Ахметов Ә. Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер. – Алматы: Ғылым, 1995. – 175 б.

2. Авакова Р.А. Фразеосемантика. Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2013.

3. Болғанбаев Ә., Қалиұлы Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы, 1997. – 256 с.

4. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы, 1977. – 711 б.

5. Қашқари М. Түбі бір түркі тілі. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 191 б.

6. Қайдаров Ә., Ахтамбердиева З., Өмірбеков Б. Түр-түстердің тілдегі көрінісі. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 220 б.

7. Нұрмағамбетов Ә. Бес жүз бес сөз. – Алматы, 1994. – 304 б.

8. Сатенова С.К. Қазақ тіліндегі қос тағанды фразеологизмдердің тілдік және поэтикалық табиғаты. – Алматы, 1997.

9. Сағидолла Г.С. «Түркі – моңғол тілдік байланысы: топонимия және фразеология». – Астана, 2011.

10. Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді. – Алматы, 1994. – 190 б.